

הגיעו לפרקן? חיי היומיום של נשים צעירות בחברת הגניזה הקהירית

Eve Krakowski, *Coming of Age in Medieval Egypt: Female Adolescence, Jewish Law and Ordinary Culture*, Princeton 2018, 350 pp.¹

אטל קלאורה, האוניברסיטה העברית בירושלים

בספר זה איב קרקובסקי בוחנת מחדש מסמכי גניזה וביניהם חוזים, מכתבים ומסמכים הלכתיים המתארים מקרים הקשורים לחייהן של צעירות מנערותן (adolescence) ועד לשנות נישואיהן הראשונות. מטרתה היא לבחון את האופן שבו נערות ונשים צעירות השתלבו בחברה - כנשים וכיהודיות - וכיצד הנישואין וחוקים מקומיים עיצבו את חייהן. מחקר זה חשוב במיוחד להבנת מבנה המשפחה בקהילות שבהן עוסקים מסמכי הגניזה, שכן הוא מאיר את חיי היומיום של היהודים שחיו במצרים, ארץ ישראל וסוריה תחת השלטונות הפאטמי והאיובי (969-1250). קרקובסקי מנתחת את המקורות ומדגישה את המפגש של הצעירות עם המערכות המשפטיות היהודיות והמוסלמיות לצד החברה המוסלמית,² מתוך הבנה שגיל זה הוא שלב מעבר גורלי לנשים. רוב המקרים עוסקים בסוגיות שונות בחיי הנישואין או במצוקות לקראת הנישואין. היא נסמכת על ספרות המחקר הענפה העוסקת במסמכי הגניזה הקהירית, ובראשה מחקרו המקיף של שלמה דב גויטיין (Goitein) 'חברה יס־תיכונית', אך מסקנותיה שונות באשר לקשר בין יהודי חברת הגניזה לסביבתם. קרקובסקי מערערת על תפיסתו של גויטיין ומראה כי המשפחה, משק הבית, הקהילות היהודיות ובתי הדין היהודיים לא היו נפרדים

1 כתיבת ביקורת זו נתמכה במימון של המועצה האירופית למחקר (European Research Council), כחלק מתכנית המסגרת האירופית למחקר וחדשנות Horizon 2020 (הסכם מענק מחקר מספר grant 681507). ברצוני להודות לחברות וחברי קבוצת המחקר של ה־ERC 'אל מעבר לאלטיה: חיי יומיום של יהודים באירופה הצפונית בימי הביניים', על שסייעו לי בעריכת ביקורת זו.

2 בספר קרקובסקי מבחינה בין 'אסלאמי' ל'מוסלמי', הבחנה שלא אתייחס אליה במסגרת ביקורת זו. לקריאה נוספת על ההבדלים בין המונחים ראו: Marshall G.S. Hodgson, *The Venture of Islam: The Classical Age of Islam*, Chicago 1977.

מן המוסדות החיצוניים כפי שסבר.³ היא בוחנת את חייהן של הצעירות באמצעות שני מוקדים עיקריים, ודרכם אנתח את ספרה בסקירה זו: רשת הקרובים של הנשים (kinship), הן ברמה הפרטית והן בהקשר הקהילתי והחברתי הרחב, לצד השפעתם של המוסדות הפורמאליים שהיו זמינים להן.

קרקובסקי מראה כי משפחות באזור הים התיכון היו מורכבות יותר משהוצגו בעבר. התפיסה הרווחת שהן היו פטרילינאריות, כלומר שהשיוך המשפחתי נקבע על פי האב, נוסף על היותן ממוגדרות ומעוצבות לפי קרבת דם, הופרכה על ידי מספר חוקרים. במקום זאת, הן היו בעלות גמישות ופוטנציאל לשינוי במאזן הכוח והשליטה. למשפחותיהן של הצעירות היה כמובן תפקיד מרכזי בעיצוב חייהן לפני הנישואין ואחריהם, אך מלבדן גם לרשת רחבה יותר של דמויות בדרגות שונות של 'קרבה' היה חלק בתהליך. רשת זו הייתה יכולה לכלול גם דמויות ללא קשר ברור למשפחה, והדבר לא מנע מהן לספק הגנה או תמיכה לצעירות, במיוחד לאלו שנותרו ללא קרובים. לרשת קשרים זו הייתה חשיבות מכרעת לנערות יותר מאשר לנערים, שכן לרוב הן לא יצרו קשרים מחוץ לקבוצת הקרבה שלהן (kinship, עמ' 15). לצד רשת זו גם המערכת המשפטית המקומית השפיעה על גורלן, אך רק בצמתים מסוימים בחייהן. במטרה להבין את העולם החוקי שמסגר את הדיונים בענייניהן ניגשת קרקובסקי אל מסמכי הגניזה תוך התייחסות לספרות הלכתית המתייחסת לתקופת הבגרות של נערות: ספרות תלמודית, טקסטים מתקופת הגאונים וספרות ראשונים שנכתבה בתקופת מקורות הגניזה. ניתוח הטקסטים לפי המקורות ההלכתיים נעשה תוך השוואה למערכת המשפטית של השלטונות הפאטמי והאיובי, שכן היהודים היו מעורבים בחברה שבה חיו באופן מלא - בפן הכלכלי, החוקי והמנהלתי (עמ' 18). בהתייחסה למערך כפול זה של מערכות חוק קרקובסקי בוחנת את מידת ההשפעה של השלטונות המוסלמיים על חיי היומיום של נשים אלו, ואת מידת שונותן משכנותיהן.

הספר מחולק לשלושה חלקים: בחלק הראשון (פרקים 1-2) קרקובסקי בונה את הבסיס התיאורטי שעל פיו היא מנתחת את המקרים. בפרק הראשון היא מתמקדת במבנה

3 קרקובסקי מתנגדת לכמה ממסקנותיו של גויטיין. דוגמה לכך היא הקשר בין בית הדין לבתי המשפט המקומיים. גויטיין טען כי בין שני המוסדות הייתה הפרדה כמעט מוחלטת בנושאים של מבנה המשפחה ומשק הבית ונישואין בין קרובים בדם. ראו: Shelomo Dov Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Genizah*, Berkeley 1999.

המשפחה של יהודי הגניזה, ובאופן שבו נשים צעירות יצרו סביבן רשתות של משאבים כלכליים וחברתיים. לרשת הקרובים הייתה השפעה כבירה על חיי הצעירות. היא נבנתה סביב בני משפחה קרובה וגם מורחבת במקרים מסוימים, וקשרים אלו היו גמישים מספיק כדי להשתנות לאורך חייהן. אירוע כמו מוות של אב היה יכול לקבוע את גורלן ולשנות את סיכויי הזיווג שלהן. גירושין ונישואין פוליגמיים, שאליהם ישנן התייחסויות מרובות בגניזה, היו גורם מטלטל עבור רשת קרובי האישה, ולעיתים היא נאלצה לבנות אותה מחדש לאחר שפורקה, אם היה ביכולתה לעשות כן. ניתוחה של קרקובסקי מדגים כי לצד אירועים מכוננים שכאלה, מוסד הנישואין וקשרים משפחתיים נחשבו כברי שינוי שניתן לשברם בקלות ולתקן מחדש. כתוצאה מכך הרשת המשפחתית הנזילה הייתה יכולה להשפיע על מבנה משק הבית. כמו כן היא טוענת שככל הנראה לא הייתה יחידה גרעינית הומוגנית שבראשה דמות אב קבועה, מעין 'מוסד' יציב, שכן ריבוי הטלטלות בתוך מבנה המשפחה יצר אפקט מתמיד של שינוי במאזני הכוח וההשפעה ברשת הקשרים של הצעירה. כיוון שזו הייתה המערכת החברתית הבלעדית בחייהן של מרבית הצעירות, הן נותרו פגיעות לתהפוכות גם אם השקיעו ביצירת רשת מגוננת לאורך חייהן.

אחר כך פונה קרקובסקי לתיאור מוסדות המשפט שעמדו לרשותם של יהודי הגניזה (פרק 2). אלו היו לא רק בתי דין יהודיים, אלא גם בתי משפט מוסלמיים. באופן מתמצת ומרשים היא מראה כיצד פעלו בתי משפט אלה זה לצד זה, וכיצד יכלו בתי הדין היהודיים לפעול תחת השלטונות המוסלמיים כבעלי סמכות משפטית, אך לא תמיד מעשית, ועדיין להישאר רלוונטיים בסמכותם. עבור צעירות שלא הייתה להן רשת חברתית תומכת היה בית הדין המענה הטוב וכנראה היחיד שיכלו לפנות אליו כדי לקבל סיוע כלכלי במצוקתן. לטענת קרקובסקי היות שלבית הדין היה תוקף משפטי וסמכותי, אך לא בהכרח מעשי, הכוח שלו היה בסיוע לנצרכים בקהילה. לדבריה מסמכי הגניזה מראים כי בתי הדין צמחו לתוך מערך פוליטי מוסלמי גמיש ונזיל, ולצד קהילות יהודיות שהיו בעלות שיוך חברתי ברור בתוך החברה המוסלמית, ופעלו בסוג של קונצנזוס.⁴ כאשר צעירות אלו היו במצוקה אמיתית ונדרשו לא רק לסיוע כלכלי אלא גם לחילוף פיזי, ידיהם של בתי הדין היו בדרך

4 רעיון דומה על היווצרות מודלים גמישים של הסתמכות על מערכת המשפט האסלאמי ובית הדין לצד קיום עצמאי של היהודים ראו: Jessica Goldberg, *Trade and Institutions in the Medieval Mediterranean*, New York 2012.

כלל קשורות. במקרים כאלה עירבו נציגי משפטי מוסלמי, אך לעיתים נותרו הנשים ללא מענה למצוקותיהן.

בחלק השני של הספר (פרקים 3-5) קרקובסקי עוסקת בנערות שלא היו נשואות, בגיל שהיא מכנה 'בגרות' (adolescence). לפרק זמן זה הבחנה הלכתית, הממוקדת בהתבגרות המינית ובגיל בת המצווה. סביב תקופה זו הנערות אכן עברו שינוי במעמדן משפטי בהלכה ביחס ל'ילדות' (childhood) שכן לפי התלמוד אישה בוגרת כבר אינה באחריות אביה עד לנישואיה הראשונים, דבר שהיה חריג ביחס לתרבות המוסלמית המקומית בימי הביניים. לדבריה של קרקובסקי מסמכי הגניזה מתייחסים לבוגרות כאל מי שיכולות להינשא, אף שאינם מבהירים לגמרי מה היה גיל הנישואין הממוצע לנשים בפועל. כאן קרקובסקי מראה כי תקופת ה'בגרות' התאפיינה בהכנה לנישואין, ובייחוד באיסוף הנדוניה. לסכום זה שקיבלה האישה מקרובים תומכים או בתמורה לעבודה במשק בית הייתה משמעות כבירה לעתידה בתוך הנישואין. הבנות שניסו לאסוף את סכום הנדוניה במו ידיהן קרסו תחת הנטל הכלכלי ופנו לרשויות לעזרה. אך למרות הפנייה לצדקה הן לא זכו לסיוע, כיוון שבדרך כלל הוקדשו קופות הצדקה לצרכים אחרים של הקהילה, שהוצבו גבוה יותר בסדר העדיפויות. בסופו של דבר הן נותרו תלויות כמעט לגמרי בקרוביהן. בשונה מנשות אירופה של התקופה הן לא צירפו את נכסיהן לאלו של בעליהן לאחר הנישואין, עניין המוסיף למורכבות משק הבית של יהודי הגניזה.

בסוף חלק זה (פרק 5) בוחנת קרקובסקי את הפן המיני שבתקופת הבגרות. כיוון שרוב המסמכים נוגעים להיבטים הכלכליים דווקא, הניסיון לדלות מידע על היבטים אחרים של חיי הצעירות מורכב ולעיתים בלתי אפשרי. לכן היא מובילה את הדיון בתפיסת המיניות בכיוון אחר. אמנם היא מגדירה את הפרק כעוסק במיניות, אך היא טוענת כי ניתן לבחון את מיניותן של הבוגרות לפי מידת חופש התנועה שהיה להם. ישנו שיח המתייחס למיניותן של צעירות לא נשואות כסכנה חברתית במקורות בני התקופה מחוץ לגניזה, אך לטענת קרקובסקי הוא שולי, והדיון סביב תנועתן של נשים במרחב הציבורי מציב במוקד את מעמדן ונראותן יותר מאשר את אידאל הבתולין עצמו.⁵ צעירות יתומות או עניות הופיעו לעיתים קרובות בחופשיות במרחבים הציבוריים ללא

5 קרקובסקי נמנעת מלהתייחס אל מיניותן של נשות הגניזה באופן ישיר, מתוך הנחה שלא ניתן ללמוד על הנושא מתוך המסמכים, בניגוד לגישתה של בסקין. ראו: Judith Baskin, 'Women in the Middle Ages', *Jewish Women in Historical Perspective*, Detroit 1998.

ליווי גברי מרשת הקרובים שלהן, והדבר לא עורר בהכרח תמיהה או ביקורת. לעומתן נשים ממעמד סוציו־אקונומי גבוה ובעלות משפחות אשר דאגו לנראות שלהן, הוגבלו בתנועתן – לא בהכרח על ידי גברים, כפי שטענו אחרים, אלא גם על ידי נשים קרובות. בפרקים האחרונים בספר קרקובסקי מנתחת מסמכים הדנים בראשיתם של נישואין ראשונים (פרקים 6–8), שהם לדבריה נישואין שהיו עשויים לקבוע כיצד ייראו המשך חייה של הנערה, גם אם הם יכלו להתפרק מסיבות שונות. אלו השנים שבהן נשים נכנסו לראשונה לחיים בוגרים, ויכלו לפתח עצמאות מסוימת. לעומת קביעתו של גויטיין, נישואין בין קרובי משפחה לא היו נפוצים ולא היו בהכרח מושא שאיפתן של משפחות הנשים. למעשה נקבעו השידוכין בעיקר לפי התאמה מעמדית, בעידוד חכמי התקופה.⁶ הצעירות יכלו להסכים או לסרב להינשא, אם הנישואין לא נקבעו כאשר היו קטינות, אך הן לא יכלו לבחור את החתן שלהן. לדברי קרקובסקי המסמכים מראים כי אישה שנישואיה נקבעו הסכימה לרוב לשידוך, ונדירות הפעמים שסירבה. מסמכי הגניזה מספקים זווית ייחודית לחקר תנאי הנישואין, שכן נוסף על הכתובות ישנם מסמכים ל'שידוכין' ו'קידושין'. עבור נשים שמסיבות כלשהן התפרקו נישואיהן מסמך זה היה יכול לשמש כגושפנקא חוקית לדרישת זכויותיהן. מסמכים אלו לא היו בהכרח תקפים בזמן הנישואין, אלא נועדו לספק הגנה לצעירות במקרה של גירושין, שכן לשונם מאפיינת דיני גירושין.

קרקובסקי מודעת לקושי בהצבעה על נתונים דמוגרפיים ברורים ועל מגמות גורפות באשר לאפשרויות החברתיות והכלכליות של הצעירות, ומצליחה להראות לאורך הספר עד כמה חשובה הייתה רשת הקרובים סביב הנשים בקביעת גורלן. נשים אלו שמרו על נאמנות לרשת זו, והחלטות רבות שעשו היו מתוך התחשבות בכבודה (honor). כיוון שרבות נישאו שוב, שכן גירושין והתאלמנות היו נפוצים, ובנישואין מחדש סכום הכתובה הפך מינימלי, הנכסים שהביאו הכלות ממשפחותיהן הפכו מכריעים להגנתן. אמנם שמירת הקשר ההדוק עם רשת הקרובים גם לאחר הנישואין הייתה חשובה, אך היו מקרים רבים שצעירות התרחקו מבית משפחתן ועברו לגור בקרבת קרובי בעליהן באזור זה. מעבר שכזה הפך את רשת קשרי הנשים לסבוכה יותר, במיוחד אם היחס שקיבלו באזור החדש היה רע. אך אם הצליחו לשמור על קשר הדוק עם משפחתן בעת הנישואין ולפניהם, סיכוייהן לתנאי חיים משופרים בביתן החדש או קבלת תנאי

6 יחסה של קרקובסקי אל נישואין בין קרובים כמגמה לא נפוצה שלא עודדה על ידי חכמי התקופה מנוגד לדבריהם של חוקרים אחרים בנושא, לדוגמה: בסקין (שם); גויטיין (לעיל, הערה 3).

גירושין עדיפים גדלו באופן ניכר. אם אישה שחיה רחוק ממשפחתה עדיין הייתה קשורה אליה, כוח המיקוח שלה מול משפחת הבעל גדל. לבסוף חשוב לזכור כי נישואין - ובייחוד הראשונים - היו אינטרס קבוצתי ומשפחתי יותר מאשר עניין של בני הזוג. פעמים רבות זיווגים נוצרו כדי לשמר ברית בין שתי משפחות, או לחילופין כדי ליצור ברית חדשה. אף שקרקובסקי מדגישה כי קשה לעקוב אחר תפיסות תרבותיות בנוגע להעדפות בבחירת זיווג, היא טוענת כי המסמכים מראים בבירור כי שידוכים נוצרו בראש ובראשונה מתוך צרכי הקרובים ליצור קשרים חברתיים וכלכליים. קרקובסקי טוענת כי גם לאחר הנישואין הקרובים היו אלו שקבעו את חופש התנועה הממשי של הצעירות, שכן נראותה נקשרה באופן ישיר למעמד החברתי של המשפחה: אם שאר קרובותיה של האישה לא יצאו ללא השגחה, גם היא לא יצאה.

הקשר של הנשים עם מערכות המשפט, בתי הדין ומוסדות הצדקה והסיוע של הקהילה התנהל לרוב באופן עקיף. פנייה לבית הדין לצורך קבלת עזרה או הגנה נעשתה פעמים רבות כאשר לאישה הצעירה לא הייתה רשת קרובים לתמוך בה. אם הייתה לה רשת קרובים, תיווכה רשת זו בינה לבין מערכות המשפט. תפקידו של בית הדין היה רחב ולא תפקיד חוקי גרידא - הוא היה מוסד תומך ומנחה לקהילה כולה, כולל תחומי הרווחה וההנהגה. כלומר, אם מי מחברי הקהילה היה זקוק לעזרה כלכלית, לבית הדין הייתה הסמכות לתתה, ובראשו כיהנו מנהיגיה ולא רק פוסקיה.⁷ קרקובסקי מראה כי כדי להבין את המוסדות שקבעו את מציאות חייהן המשפטית של הנשים לא ניתן להתעלם מאופיו של בית המשפט המוסלמי מחד גיסא, ומהמושגים התרבותיים שהנחו את הרבנים לצד ההלכה מאידך גיסא, שכן בין אלו שרר מתח תמידי. בתי הדין היו במגע עם אנשים רבים שקיימו קשרים יומיומיים עם האוכלוסייה הלא-יהודית, ומי שעסק במקרים של הבוגרות וקבע את הפסקות הנוגעות אליהן עשה זאת באמצעות פרוצדורות ומינוח המוכרים מהמשפט המוסלמי. על כן בהיבט זה מצבן של הנשים הצעירות היהודיות היה דומה מאוד לזה של שכנותיהן, כיוון שאותן מערכות פעלו עליהן. כהוכחה לכך קרקובסקי מראה כי הצעירות היו מושפעות מהעולם הכלכלי המוסלמי יותר מהשיח ההלכתי של התקופה: נשות הגניזה שלעיתים אכן עבדו לצורך פרנסתן נתמכו על ידי משפחותיהן עד לנישואיהן, וקיבלו תמיכה מסוג אחר גם לאחר מכן. דבר זה מנוגד לתפיסה התלמודית המחייבת את האב לספק תמיכה רק עד גיל

7 לקריאה נוספת על רווחה מוסדית בקהילות היהודיות במצרים בימי הביניים ראו: Mark Cohen, *Poverty and Charity in the Jewish Community of Medieval Egypt*, Princeton 2005.

שש, ובכל זאת השפה המאפיינת את מסמכי הגניזה מגנה את האבות שלא כלכלו את בנותיהם. אמנם תמיכתם הכלכלית של אבות בבנותיהן עד לגיל מאוחר יותר לא מעידה בהכרח על השפעת החברות השכנות על קהילות יהודי הגניזה, שכן לא ניתן לדעת עד כמה הלכות אלו יושמו בתקופות ובמקומות אחרים, אך ברי כי תמיכה כלכלית עד לנישואי הצעירות הייתה קיימת בשתי החברות באופן דומה. נוסף על המציאות הכלכלית והמשפטית המשותפת ליהודים ולמוסלמים ישנן דוגמאות לגורל המשותף ולדמיון בין נשים יהודיות למוסלמיות, למשל מבנה הבית - מתן חדר נפרד לאישה הנכנסת לבית בעלה, וכתיבת חוזה נישואין נפרד מהכתובה להגדרת תנאי הנישואין. אף שקולן של הצעירות לא עולה מן המקורות באופן ישיר, הדיון במקרים הנוגעים להן מספק מבט מעמיק על היבטים שונים של חייהן. דוגמה לכך היא תיאור של מאבק בין שני גברים שביקשו להינשא לאותה הצעירה, ג'אזיאה. ידוע מן הסיפור כי הצעירה לא הייתה מעוניינת להתחתן עם אחד מהם, זה שהייתה מאורסת לו, וכי רצתה באחר (עמ' 237). ובכל זאת ישנן שאלות העולות לדיון שנותרות ללא מענה, והחשובה שבהן היא שאלת גיל הנישואין של הבנות. אף שישנן הגדרות הלכתיות יהודיות ברורות לבגרותן של נערות, בעולם המוסלמי ההגדרה לא הייתה ברורה. הדיון בפועל על טווח גיל הנישואין אצל יהודי הגניזה לא היה מאורגן לפי קטגוריות ברורות, אלא הושפע ממנהגי המקום והשיח סביב הבגרות המינית. אף שלדיון זה מוקדש פרק שלם, קרקובסקי מצליחה לחדש בו רק באופן חלקי, והתייחסותה לגיל הנישואין שולית. היא פותחת בהסתייגות כי לא ניתן לקבוע את גיל הנישואין ונתונים דמוגרפיים אחרים באופן גורף. יחד עם זאת היא מציגה מסקנות בנוגע לגיל הנישואין הממוצע של צעירות יהודיות העולות ממסמכי הגניזה, המבוססות בעיקר על התנגדויותיהם של כמה מחכמי התקופה לנישואי קטינות, כדי לקבוע שהצעירות נישאו בשנות העשרים המוקדמות. מחד גיסא לא ניתן לקבוע שהצורך בהסכמת הכלה לזיווג מנע נישואי צעירות, שכן יש מסמכים המראים כי התקיימו נישואין כאלו. מאידך גיסא קרקובסקי טוענת כי גינוי רבני התקופה את נישואי הצעירות יכול להראות כי מגמה זו של הכרחת צעירות להינשא בצעירותן לא הייתה נפוצה כל כך. הדבר אינו מעיד על מגמה כללית,⁸ וגיל

8 קרקובסקי, בדומה לגרוסמן, טוענת כי גינוי חכמי ימי הביניים הביא לכך שגיל הנישואין נקבע כגיל שבו נחשבו הנערות לבוגרות. לדברי גרוסמן טענה זו תקפה רק לאירופה של ימי הביניים, וכי נישואי צעירות התקיימו בארצות מוסלמיות בהשפעת המקום. ראו: אברהם גרוסמן, חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי-הביניים, ירושלים 2001.

הנישואים הממוצע נותר לוט בערפל. בכך היא אינה חותמת את הדיון אלא מותירה את שאלת נישואי הקטינות פתוחה. קרקובסקי בונה את עיקר טענתה על דרך השלילה גם ביחסה לנישואי קרובים, וטוענת כי אלו לא זכו לעידוד מצד הרבנים, שתמכו בנישואין בעיקר מתוך שיקולי התאמה מעמדית, לצד הצורך בהסכמת הנערה. כיוון ששני המנהגים היו מקובלים ואולי אף נפוצים בקרב החברה המוסלמית, האם היעדר היחס אליהם בקרב היהודים פירושו שהיו נדירים או נפוצים הרבה פחות? מיעוט המידע שבמקורות הופך את הדיון בשתי שאלות אלו לספקולטיבי, אך מעניין להבחין בהבדל האפשרי בין היהודים לחברה הסובבת, המתנגש עם הנטייה לקבוע את גיל הבגרות המינית על פי מנהגי המקום.⁹

לסיכום, קרקובסקי מבקשת להדגיש בספרה כי גורלן ועתידן של הנערות היה תלוי בעיקר ביחסיהן עם רשת הקרובים להן. למן ההתחלה היא מראה כי רשת זו הייתה גמישה והשתנתה תדיר, אך המיקום היחסי של הנשים הצעירות נשמר ותלותן נותרה בעינה ללא הבדל בין מבנה משפחתי אחד למשנהו. לצד נזילות התנועה ברשת הקרובים הגברית, עם שינוי המעמד הצפוי בעולמם של גברים נדרשו נשים לשמור על נאמנות ועל שמה הטוב של רשת הקרובים, כיוון שהן היו עלולות להזדקק להם במוקדם או במאוחר. האם גברים צעירים ניצבו בפני דרישות התנהגות אחרות ולכן יכלו לפעול ביתר חופשיות, או שמא גברים לא הזדקקו לסיוע כלכלי במקרי גירושין או אלמנות ולכן היו חופשיים לבחור את גורלם בעצמם? לצד הגמישות ביחסים וביצירת הקשרים בין משפחות ובתוכן, לא ניתן היה למצוא גורם משפחתי המספק תמיכה חברתית וכלכלית קבועה – אפילו ברית הנישואין נתפסה כמוסד הנתון לשינויים. שאלה העולה מהדיון היא האם היה על הנשואה הטרייה לשקול את צעדיה גם בביתה החדש וגם בזה הישן, על מנת להבטיח שתוכל להיות עצמאית במקרה שהנישואין יתפרקו, או במקרה שיינתק הקשר בינה לבין רשת התמיכה שלה.

הספר בוחן את השימוש שעשו יהודי ארצות האסלאם בבתי דין יהודיים ובבתי משפט אסלאמיים ומרים תרומה חשובה למחקר. הוא מציג מבט מקיף על חייהם של יהודי הגניזה בכלל, ולא רק של הצעירות המתוארות במסמכים. קרקובסקי מנתחת את המסמכים הייחודיים של הגניזה וכן מחקרים קודמים ומתארת את האפשרויות החברתיות והכלכליות של הצעירות במסגרת המגבלות של המערכות המשפטיות שהיו

9 קרקובסקי סוברת בניגוד לגרוסמן כי נישואי ילדות היו נפוצים בקרב יהודי הגניזה. ראו: גרוסמן (שם).

נגישות להן. לצד זאת היא מציגה בספר התייחסות מדוקדקת להלכה, מהרקע התלמודי ועד לשיח הרבני שהתנהל בתקופת חייהן של הצעירות, ותוך בחינה של הספרות המוסלמית בת התקופה. המחקר מציף שאלות רבות, ובהחלט יוכל לשמש בסיס למחקר השוואתי בין צעירות יהודיות למוסלמיות. נותר לראות אם יהיה אפשר לדלות ממסמכים אסלאמיים הבנה מלאה יותר בנוגע לחייהן החברתיים של צעירות מוסלמיות.

אף שנעשה כאן מחקר מקיף המראה כי היה הרבה במשותף בין יהודי הגניזה לשכניהם, רוב הממצאים הם בתחום המשפטי של השלטון הפאטימי והאיובי, ולא נכתב הרבה על תחומים אחרים. קרקובסקי טוענת כי ניתן ללמוד מעט מאוד על חייהן החברתיים של נשים מוסלמיות, אך גוזרת מהמקורות המשפטיים הבנות תרבותיות וחברתיות רבות, ומצביעה על מה שמכנה 'נורמות חברתיות' (Social norms, עמ' 128) הנוגעות לגיל הנישואין ועוד. האם ניתן לערוך מחקר דומה המקדיש תשומת לב לבנות שתי הדתות על מנת להוסיף ידע על חיי נשים בכלל והבנת הדומה והשונה בין יהודיות למוסלמיות? בסופו של דבר קרקובסקי קובעת כי חייהן של הנשים היהודיות דמו במידה רבה לאלו של המוסלמיות, אך לא ניתן לדעת כלל במה הן נבדלו. למרות מטרתה המוצהרת להגדיר את ייחודן של הנערות היהודיות בתחילת הספר (עמ' 20) במשך הקריאה הגבולות מיטשטשים.

קריאת הספר מותירה שאלות בנוגע לכוחו של בית הדין היהודי. לאורך הספר קרקובסקי דנה בכוחם של המוסדות המשפטיים, ובעיקר של בית הדין, ברמה המעשית.¹⁰ כאמור היא טוענת כי בית הדין היה מוגבל בכל הנוגע לאכיפה, אך למרות זאת נוכחותו הורגשה (עמ' 270). בית הדין היה גורם מוסדי עיקרי בחייהם של קהילות יהודי צפון אפריקה וארץ ישראל, אך קרקובסקי מראה כי גם לבית המשפט המוסלמי הייתה חשיבות לחייהם. אם כך לא ניתן להבין לאשורה את חלוקת הכוח בין המוסדות על בסיס המתח ביניהם בלבד. כיצד תפקד בית הדין בחייהם של יהודי הגניזה? האם היה הגורם המשפטי העיקרי או המשני בחייהם? שאלת האיזון העדין בין המוסדות עדיין עומדת בעינה. הספר פורץ ערוצים נוספים לחקר נשים בתקופות שונות בחייהן באזור מצרים, סוריה וארץ ישראל בימי הביניים, ומקדם את המחקר על עירובן של תרבויות ומסורות שונות.

10 לקריאה נוספת על יכולת האכיפה של בית-המשפט ועל מוגבלותה, וכן על מנגנונים בלתי פורמליים לאכיפה שיצרו סוחרים, ראו: Avner Greif, 'Contract Enforceability and Economic Institutions in Early Trade: The Mahgribi Traders' Coalition', *The American Economic Review*, 83, 3 (1993), pp. 525-548; (לעיל, הערה 4).